

VIII

XIX. Yüzyılda Kars Sancağında Ermeni Ahalinin Durumuna Genel Bir Bakış

Yrd. Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA

Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Elemanı, Kars

GİRİŞ

XIX. yüzyılda Kars ve civarında dinsel ve etnik anlamda Türkler, Kürtler, Karapapaklar ve Ermeniler bir arada yaşamaktaydılar. Bu grupların ilk üçü Müslüman inancına mensup iken Ermeniler Hristiyan-Gregoryen inancındaydı. Ermenilerden küçük bir grup ise Hristiyanlığın farklı mezheplerinde bulunuyordu.

Kars'taki sosyal grupların birbirleri ile ilişkileri genel olarak karşılıklı saygı ve hoşgörü içerisinde devam etmekteydi. Dış güçler müdahale etmediği sürece sosyal gruplar arasında bireysel gerginleşmeler dışında toplumlararası büyük çaplı gerginlikler yaşanmamaktaydı. Ancak Rusya'nın bölge üzerinde istilacı emeller beslemesi ve kendisine işbirliği yapacak unsur olarak Ermenileri seçmesi ve Ermenilerin de Rusların emelleri doğrultusundaki çalışmaları sosyal gruplar arasında gerginleşmeyi artırmıştır.

Müslüman Türk idaresinin ve halkın iyi niyetine rağmen çeşitli vesilelerle Kars'a gelen seyyahlar Kars'taki Hristiyan ailelere misafir olmayı tercih etmişlerdir. Bu durumun onların önyargılı bir zihniyete sahip olduklarını göstermektedir. 1836'da Kars'a gelen coğrafyacı ve yerbilimci William John Hamilton bunlardan birisidir. Kendilerine tahsis edilen eve götürülen seyyah, bu evin bir Türk'e ait olması üzerine hayal kırıklığına uğramıştır. Ermeni evinde misafir edilmeyi daha çok tercih ettiklerini belirterek, çünkü bu millete ait evlerde misafir olduklarında daha

az olumsuz durumla karşılaştıklarını kaydeder.¹ Kars'ı ziyaret eden bu seyyahların giyim-kuşamı ile elbise aksesuarları ve davranışları Kars'taki ahalinin giyim-kuşamından farklı olması doğal olarak Türklere merak uyandırıyordu. Seyyahların misafir olacakları yerleri seçmede gösterdikleri ayrımcılık derecesine varan tercih sebebi ister istemez toplumlarası ilişkilerde grupların birbirine farklı açıdan bakmalarına birbirinden farklı oldukları fikrini uyandırması ve bu bilince varmaları kaçınılmaz olmuştur.

Ancak aynı durumda bir Türk seyyah kendi kültürüne ait giyim-kuşamla Avrupa'nın herhangi bir şehrinde bir Hıristiyan aileye misafir olsa onlar da Türklerin gösterdiği merakın aynısını büyük ihtimalle sergilerlerdi. ²Kafkasya'yı istila eden Ruslar özellikle Revan, Ahıska ve Ahılkelek yörelerine Osmanlı ve İran tebaası Ermenileri yerleştirmek için yoğun bir gayret sarf etmişlerdir. Bu doğrultu da 1828–1829 Osmanlı-Rus savaşında Ermeniler Rusların tarafında yer alarak Osmanlı Devletine karşı silahlı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Savaş sona erdiren Edirne antlaşmasının on üçüncü maddesine göre; Devletler kendi hâkimiyetinde olup, karşı tarafı destekleyen tebaasını affedecek ve istedikleri yere gitmelerine on sekiz ay süre tanıyacaktı.³ Buna benzer bir madde yine Paris Barış Antlaşmasında da bulunmaktaydı.⁴ Bu zaman zarfında göç etmeyip yerinde kalanlar o devletin tebaalığın kabul etmiş sayılacaktı. Bundan dolayı, XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesinde büyük bir nüfus hareketliliği görülmektedir. Bu hareketliliğin, etnik ve kültürel nedenlerle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma örnek olmak üzere, 1850–1900 arasında Kars ve çevresinden 50.000 Müslüman Türk Anadolu'nun iç bölgelerine göç etmek mecburiyetinde bırakılmıştır.⁵ 1830'da Kars'tan Revan bölgesine Rusların teşviki ile göç eden Ermeni sayısı ise 4.000 aile olduğu ve bunların sayısal açıdan yaklaşık 20.000 kişi olduğu kaynaklarda verilmektedir.⁶

Yabancı kaynaklarda da 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşından birkaç yıl sonra Kars'a gelen iki misyonerin verdiği bilgiye göre; Erzurum Paşalığından 7.000, Kars Paşalığından 4.000 ve Beyazıt'a bağlı yerleşim birimlerinden 4.000 Ermeni aile Rusya'ya göçürülmüştür. Bunların toplamı yaklaşık 75.000 kişidir.⁷

Osmanlı Devleti'nin bütün çabalarına rağmen 1828–1830 yılları arasında yaklaşık olarak 24 bin hane Ermeni, Doğu Anadolu Bölgesi'nden Rusya'ya göç etmiştir. Bu nüfusun yaklaşık 70 bini veya 15 bin hanesi ise Erzurum ve Kars yöresinden göçmüştür.⁸

Göç eden Ermeniler, genel olarak Revan ve çevresindeki Türklerin boşaltmak zorunda kaldığı yerleşim birimlerine iskân edilmişlerdir. Ruslar, bu suretle Revan ve çevresinde Hristiyan bir unsur olan Ermenilere dayanarak Osmanlı ülkesine yönelik ileri harekâtlarında bir üs elde etmeyi düşünmüşlerdir.⁹

Bu bölgeye göçenlerin bir kısmını, Kars merkez, kaza ve köylerinden göç eden 4.315 aile oluşturmaktaydı.¹⁰ Bu göçten sonra merkezdeki Dereçi Mahallesi veya Çukur Mahallede sadece 60–70 Ermeni ailesi kalmıştır. Ermenilerin bir daha dönmek üzere gittikleri anlaşıldığından boş kalan evlerin bir kısmına Rus hâkimiyetinden gelen Müslüman göçmenler yerleşmiştir.¹¹

Osmanlı Devletinin resmi politikası, Ermenilerin göç etmesinin engellenmesi ve buldukları yerlerde hayatlarını sürdürmeleri doğrultusunda idi. Kars Sancağındaki Ermenilerin Rusya memurlarının teşvikleriyle Gümrü tarafına geçmek için harekete geçmişlerdir. Bu durum Kars'ta bulunan naib, müftü ve meclis azaları tarafından hafiyen (gizlice) Osmanlı yetkililerine bildirilmiştir. Ancak bunlar ikna edilerek bir kısmı göç etmektен vazgeçirilmiştir. Ancak tam anlamıyla etkili olmadığından Ermeni ve diğer reaya hanesi Gümrü tarafına göç hareketlerini devam ettirmiştir.¹²

Bunların göçünü önlemekte ısrarlı olan Osmanlı Devlet yetkilileri, Kars'taki Ermeni Merhasası, Episkopos Ohannes Efendiyi aracı koymuştur. Bunun yaptığı ikna çalışması neticesinde göç edenlerin sayısı azaldığı gibi 1279'da Harput'tan göç ederek Kars hududuna gelmiş olan bir miktar Ermeni hanesini ikna edilerek vatan-ı aslilerine geri döndürülmüştür. Ermeni Merhasası ve Episkoposu Ohannes Efendi yaptığı çalışmalardan ve gayretlerden dolayı taltif edilmiş, kendisine üçüncü rütbeden Mecidiye Nişanı verilmiştir.¹³ Buna rağmen Ermenilerin büyük bir kısmı göç etme konusunda ısrarlı olmuşlardır.

Göç eden Ermenilerden bir kısmı Rusya memleketinden memnun kalmayarak Osmanlı hâkimiyetindeki topraklara geri dönmüştür. Bunlara bir misal teşkil etmesi açısından; Makar oğlu Mazahan iki ailesi ile beraber firar ederek Kars Sancağı'nın Şüregel Kazası'nın Baş Şüregel köyüne gelmişlerdir. Rusya tebaasından Ohannes oğlu Kirkor ailesi ve oğulları Karabet ve Artin Şüregel kazasının Bayrakdar Köyüne firaren gelmişlerdir. Bunların iade edilmesini isteyen, Rusların Tiflis Valisi 6 Mart 1848 tarihinde Osmanlı tarafına müracaat etmiştir. Bunların tutuklanarak Gümrü karantinahanesine teslimini talep etmiştir. Osmanlı tarafı Kars'taki ilgili mercilere gönderdiği yazıda gelenlerin teslim edilmemesini isteyerek ve İstanbul'dan Kavas Abdullah adlı birisinin durumu görüşmek üzere Kars'a gönderileceği bildirilmiştir.¹⁴

Ermeniler, Rus taraftarlığını 1853–1856 Osmanlı-Rus Savaşında yine sergilemişlerdir. Osmanlı Devleti kendi tebaası olan ve Ruslarla işbirliği yapmış Ermenilerin göç etmesine pek taraftar değildi. Ancak Rus memurların bunlar üzerindeki propagandaları ve devletin kendilerinden intikam alacağını düşünen Ermenilerden büyük bir çoğunluğu göç etme taraftarıydı.

Bu doğrultuda, Kars'ın Zaruşad Kazasına Bağlı Küçük Pergid adlı köy ahalisi Ermeni reayası olup, ahalisi daha önce Rusya tarafına firar etmişlerdi. Bundan dolayı köyün emaneten idaresi için arazisinin büyüklüğünü ve zirai açıdan getirisini hesaplamak ve canibi miriye kaydetmek için Mutasarrıf Sırrı Paşa, yerli kâtiplerden olan Mustafa Efendi ile maiyetine kendi adamlarından Emin Ağa adlı birisini de vererek köyün tarlalarını tespit ile deftere kaydettirmiştir. Bu tespite göre köyün, 2.000 somar hınta (buğday) ve şair (arpa) ile 2.000 araba samanı olacağı yakinen zan ve tahmin olunmuştur. Paşa daha sonra buğday ve arpanın döktürülüp harman edilmesi için kendi adamlarından Kars Meclisi azası olup aynı zamanda Mutasarrıf Sırrı Paşanın kethüdalık umurunda müstahdem bulunan ve Zaruşad Müdürlüğüne atanan adamı Sait ve Hüseyin ile Zaruşad kır serdarı olup aynı zamanda müdür kâtabi bulunan Mahmut Efendileri görevlendirmiştir.¹⁵ O dönem şartlarında verimli sayılabilecek böyle mahsuldar bir yerleşim yerinin Rusya memurlarının teşviki ile terk edildiği anlaşılmaktadır. Ermenilerin Rus teşviki neticesinde mahsuldar bir köyü terk etmelerinde normal olmayan bir durumun var olduğu düşünülmektedir. Çünkü Rus sınırına bitişik durumda olan bu köyün ahalisi, Osmanlı-Rus Savaşında, Rusların tarafında yer almaları nedeniyle bir cezalandırmadan çekinerek firar ettikleri anlaşılmaktadır.

Çeşitli vesilelerle Kars'a gelen seyyahlar bile Kars'taki Dereçi Mahallesinde sadece 40–50 hane kaldıklarını şehir genelinde 22.000 Müslüman nüfusa karşılık, 400 Ermeni nüfusu olduğunu belirtmektedirler.¹⁶

GÖÇ ETMEYEN ERMENİLERİN DURUMU

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kars ve civarındaki köylerde Ermenilerin çoğunlukta olduğu köy bulunmamaktaydı. Bazı köylerde iki-üç hane kalmışlardı. Bunlar da buldukları köylerde cemaat yetersizliği nedeniyle papazları bulunmuyordu. Bundan dolayı, ibadetlerini yerine getirmede sıkıntı yaşamaktaydılar. Buna çözüm olarak, kilisesi ve papazı olan yerlere yerleşmek için müracaat etmişlerdir. Bunun dışında göç etmeyen kalanlara, resmi organlara tarafından herhangi olumsuz

tutum gösterilmemesine rağmen Müslüman bazı gruplarla sıkıntı yaşadıkları anlaşılmaktadır. Ermeniler, özellikle Ekrad (Kürt) taifesi ile karışık olarak buldukları köylerde huzursuzluk içinde olduklarını dile getirmektedirler. Bu durumda olan Ermenilerden bir kısmı verdikleri bir arzuhalde, Ekrad (Kürt) taifesi ile beraber yaşadıkları köylerde onların baskısına maruz kaldıklarını belirterek, bunun dışında kiliseleri ve papazları olmadığı için dini vecibelerini yerine getiremediklerinden bahisle uhdelere yüklenmiş olan vergileri aynen vermek koşulu ile kendilerinin kilisesi ve papazı olan yerlere yerleşmek istediklerini beyan ederek buna müsaade edilmesini istemişlerdir. Bu durumda olanların yükümlülüklerini yerine getirmek kaydıyla göç etmelerinde sakınca olmadığı 26 M. 1269'da Kars Mutasarrıflığına bildirilmiştir.¹⁷

Ermenilerin bu tutumuna rağmen Müslüman Türk idaresinin, onlara bakış açısı hoşgörü çerçevesindeydi. Toplumsal yaşamda devletin yaptığı hizmetlerde Müslüman veya Ermeni ayrımı yapılmamıştır. Hatta Ermenilere daha fazla yardımcı olunmuştur. Bu doğrultuda Kars'ta XIX. Yüzyılda içme suyu temin etmede büyük sıkıntılar yaşanmaktaydı. Ahalisi her türlü su ihtiyacını Karsçayı'ndan temin etmekteydi. Bu durum, su taşınması işinin çok zorluklarla yapılmasının yanında bu çaydan temin edilen suyun tüketilmesi neticesinde bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına neden oluyordu. Bundan nedenle, Borluk Tepesi denilen yerdeki kaynak suyu künk denilen borularla, Kars şehir merkezine nakledilmiştir. Bu suyun ahaliye ulaştırılması için şehrin on iki mahallesine çeşmeler inşa edilmiştir. İnşa edilen mahallelerden birisi de Ermeni Mahallesi'dir.

İnşa edilen çeşmelerin mahalle ve yerler;¹⁸

Mahalle Adı	Çeşme Adedi
Cami-i Cedid Mahallesi	1
Cami-i Atik Mahallesi	1
Halil Efendi Mahallesi	1
Taş Cami Mahallesi	1
Cami-i Kebir Mahallesi	1
Evliya Cami Mahallesi	1
Asâkir-i Şahane Kışla Önü	1
Kebir-i Abdi Ağa Mahallesi	1
Ab-ı Çoruk Mahallesi	1
Ömer Ağa Mahallesi	1

Meydan Vasıtında(ortasında)	2
Ermeni Mahallesi (Dere Mahallesi Kilise önünde)	2
Toplam	14

Tablodan da anlaşılacağı üzere Müslüman Türklerle meskûn mahallelere bir adet çeşme yaptırılırken Ermeni mahallesine hem de kilisenin önüne iki adet çeşme yaptırılmıştır. Bu durum devletin veya hizmeti getirenlerin ayrımcılık yapmadıkları hatta dini mekânlara ve o mekânlara gelenlere saygı amacıyla kilisenin önüne yaptırıldığı izlenimi vermektedir.

Osmanlı Devleti Müslüman ahalinin haklarını dış saldırılara karşı koruduğu gibi aynı şekilde Gayrimüslim tebaasının haklarını da korumakla yükümlüydü. Bu doğrultu da, Kars'ın Şüregel kazasında bulunan han, Kazgancı(kazancı) Bedros adlı bir Ermeni'ye ait olup, bu han Rus askerlerinden on beş kadar Kazak süvarisi tarafından tamamen yakılmış ve eşyaları dahi 1853(26 R 1269) gasp edilmiştir. Merhumun kardeşi ile üç nefer, Kazaklar tarafından katledilmiştir. Bu durum üzerine Kazgancı Bedros bir dilekçe (istida) ile müracaat ederek suçluların cezalandırılmasını ve çalınan mallarının bedelinin tahsil edilmesini Osmanlı Devleti'nden istemiştir. Durum Kars'taki Rus Konsolosu aracılığı ile Rusya Devletine bildirilmiştir. Yapılan girişimler neticesinde hanı basanlardan üç kişinin Gümrü ahalisinden olduğu diğer on iki kişinin ise Rus kazak süvarisi olduğu tespit edilmiştir. Rusya'nın Kafkasya Valisi Prens Verniçov tarafından durumun araştırıldığı ve gerekenin yapılacağı bildirilmiştir. Bu duruma engel olamadığı için Şüregel Kazası Müdürü Hatunoğlu Medet Bey tekid edilmiştir.¹⁹

Kars ve çevresinden sorumlu bir merhasalıkları (patrikleri) bulunan Ermeniler, sorunlarını bunun aracılığı ile resmi makamlara aktarmaktaydılar. Bunların Kars merkezde bir adet kiliseleri bulunmaktaydı. Bunlar kiliselerine rahip atamada veya azletmede devlete bilgi vermek koşulu ile serbestçe hareket etme hakları bulmuyordu. Bu duruma devlet yetkilileri hiçbir şekilde müdahil olmuyorlardı. Bu durum Osmanlı Belgesine;

Maruzu Çâker-i keminelidirki

Partriklik çâkerlerine dâhil-i Kars ve tevâbii merhasalığı taraf-ı a'cizânemizden bil-ve kale idaresine memur bulunan Vartan rahibin bu defa azli lazım gelmiş ve rahibin milletinden İsrail rahibin iktidarı

cihetiyle vekâlet-i mezkureye tayini meclisçe tensib kılınmış olduğundan vekâlet-i mezkure mersum Vartan rahibin uhdesinden ref' ile mesfur İsrail rahip kullarına bil tevcih emsali misüllü yedine bir kıta ferman-ı ali tesdir ve ita buyrulması babında ve her halde emru ferman menlehülemdir. Fi 13. Ca. 1271.²⁰

Ermenilerle olan anlaşmazlıklar genelde yaylak-kışlak ve aşiret düzeninde yaşayan Kürtlerle ortaya çıkan hayvan otlatma meselesidir. Bu durum Osmanlı belgesinde nedeniyledir. Kars'ta kâin olan ve Goşavenk olarak adlandırılan yerde bulunan Ermeni Manastırının Keğaç mıntıkasındaki malı olan çayır ile derununda vaki su değirmeni Ehl-i İslam'dan bazı kimseler zapt ile manastır hayvanlarını orada otlatmaktan men etmekteydiler. Yine bahsi geçen manastıra yarım saat mesafede Daylar adlı yerde bulunan Katogike adlı kiliseye ait olan diğer çayır ile zıraat mahallerinde İran tarafından gelen aşiretler, gerek bahar mevsiminde varid olan Ekrad, nehb-i heyyâm-ı ârâm ile manastırın hayvanlarını otlatmaktan men etmekteydiler. Bu olayların devamı olmak üzere Efran Köyü'nden Beşkilise'ye kadar olan araziyi Kürtlerden Cafer adlı şahıs zapt ederek bitişiğinde bulunan mağaraya hayvanlarını doldurmakta olup, rüfekası sekiz hane ile köyde iskân ve ivâ olarak ahalisini tard ve ihrac ile enva-i zülm eylemekteydi. Bunun dışında köyün Rusya hududunda bulunması nedeniyle cizye memuru cizyeyi Rusya akçesi ile almakta daha sonra bunu Osmanlı akçesine çevirerek hesapladığı ve çıkan eksik farkı yeniden reayadan almakta olduğu şikâyetlerinde bulunmaktaydılar.²¹ Bu gibi işlerin engellenmesi için Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmişlerdir. Yapılan araştırmalar neticesinde bu gibi olaylara sebep olan Ekrad taifesi buralardan uzaklaştırıldığı gibi cizye memurlarından bu gibi işlere tevessül edenler görevden uzaklaştırılmıştır.²²

Bu gibi durumlar genelde devletin resmi politikasından ziyade daha çok göçebe olan Müslüman bazı grupların ve memurların mala tamah etmesinden kaynaklanmaktaydı. Merkezi yönetim bu gibi olaylardan haberdar edildiğinde derhal gerekli tedbirleri almaktaydı.

SONUÇ

Kars ve civarında Ermeniler ile Müslümanlar XIX. Yüzyıla kadar toplumsal açıdan genelde barış ve huzur içinde yaşamışlardır. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu ve dış devletlerin kışkırtmalarına maruz kalmadıkları dönemde hem kendilerine hem de Osmanlı idaresine büyük çaplı sıkıntılar yaşatmamışlardır.

XIX. yüzyıla kadar Rusların Kafkasya bölgesine doğru yaptıkları yayılma neticesinde bu bölgelerdeki, Gürcü, Türk kökenli küçük hanlıkları işgal etmesi neticesinde Osmanlı Devleti ile Kafkasya bölgesinde komşu durumuna gelmişti. Rusların bu sınırda durmayacakları anlaşılıyordu. Ruslar, yeni istila hedefi olarak Osmanlı hâkimiyetindeki topraklara yöneleceklerdi. Bunun içinde kendilerine yardımcı olacak dindış etnik gruplarından Ermenileri kendi taraflarına meylettirecek propaganda faaliyetlerine başlamışlardır.

Bu doğrultuda Ermenilerin koruyucusu ve hamisi rolüne girerek, Osmanlı tebaası olan Ermenileri kendi amaçları doğrultusunda önce fikri alanda hazırlamış, ardından silahlı ve istihbarat faaliyetlerinde kullanmıştır. Bu durum XIX. Yüzyılda meydana gelen Osmanlı-Rus savaşlarında Osmanlı tebaası Ermenilerin bir kısmının Ruslar lehine bahsi geçen faaliyetlerde bulunmalarına neden olmuştur.

Bu durum ise Osmanlı tebaası Müslüman ve Ermenilerin karışık yaşadıkları bölgelerde huzursuzluklara ve karşılıklı güvensizlik ve çatışmalara neden olmuştur. Bu olumsuzlukların yaşandığı yerlerden birisi de Kars ve civarı olmuştur.